

ЗООПСИХОЛОГІЯ

з основами етології

М. В.Шевців, М. М.Філоненко

ЗООПСИХОЛОГІЯ З ОСНОВАМИ ЕТОЛОГІЇ

ПІДРУЧНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2021

УДК 159.9(075.8)

ББК 88.2я73

Ш 37

Гриф надано

Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

(Лист № 1.4/18-Г-51 від 20.01.2015 р.)

Рецензенти:

Пасічник І. Д., доктор психологічних наук, професор;

Вовк С. О., доктор біологічних наук, професор;

Меремінський А. Й., доктор ветеринарних наук, професор.

Шевців М. В. Зоопсихологія з основами етології [текст] підручник / М.
Ш 37 В. Шевців, М. М. Філоненко. — К.: «Центр учбової літератури», 2021. —
242 с.

ISBN 978-611-01-0392-3

Підручник є систематизованим виданням нових відомостей із зоопсихології та етології, у якому викладені проблеми елементарного мислення та розумовій діяльності тварин, як найбільш складної форми поведінки, індивідуального наuczіння та міжвидових, внутрішньовидових і внутрішньогуртових взаємин серед тварин.

Він містить теоретичний і практичний матеріал, що сприятиме активному засвоєнню навчальної інформації.

Розрахований для студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації спеціальності „Біологія”, „Фізіологія”, „Зоологія”, „Ентомологія”, „Психологія”.

УДК 159.9(075.8)

ББК 88.2я73

ISBN 978-611-01-0392-3

© Шевців М. В., Філоненко М. М., 2021.

© «Центр учбової літератури», 2021.

З М І С Т

Передмова	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗООПСИХОЛОГІЇ	5
Предмет та завдання зоопсихології	5
Методи зоопсихологічних досліджень	18
Основні напрями науки про поведінку тварин	24
Форми поведінки та їх класифікація	26
Розвиток психіки в філогенезі	29
Розвиток психіки в онтогенезі	39
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТВАРИН	51
Проблема інстинкту і навчання	51
Доеволюційні погляди на поведінку тварин	52
Еволюційні теорії проблем інстинкту та навчання	55
Об'єктивні методи вивчення поведінки і психіки тварин	61
Вчення про вищу нервову діяльність і проблему мислення у тварин	70
Дослідження зародків мислення у тварин-неприматів	71
Вивчення вищих когнітивних функцій у тварин	72
Генетика поведінки	75
Етологія	76
Сучасні погляди на проблему інстинкту та навчання	80
Психофізіологічні основи інстинктивної поведінки	83
Інстинктивна поведінка і спілкування	107
Загальна характеристика процесу навчання	129
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ РОБОТИ МОЗКУ	147
Набуті форми поведінки	147
Механізми формування умовних рефлексів	157
Інтеграційна діяльність мозку та поведінка	161
Еволюція асоціативних систем	166
Функціональна структура акту поведінки	170
Основні доміанти поведінки	171
Асоціативні системи мозку і структура поведінки	173
РОЗДІЛ 4. КОМУНІКАТИВНА ПОВЕДІНКА ТВАРИН	175
Проблеми „мови” тварин	175
Здатність тварин до символізації	177
Навчання мавп мов-посередників	181
Навчання мов-посередників інших тварин	184

Особливості поведінки і психіки антропоїдів	187
Розвиток форм спільного життя	196
Елементарне мислення тварин	206
КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ	229
ЛІТЕРАТУРА	237

ПЕРЕДМОВА

Навчальний підручник присвячений важливій психічній функції мозку тварин – елементарному (довербальному) мисленню, яке ще називають „розумом”, „розумовою діяльністю” або „розумовою поведінкою”. Тому дослідження цієї діяльності тварин важливе не лише саме по собі, але і в тісному зв'язку з проблемами виникнення психічної діяльності людини в процесі еволюції.

Уявлення про зародження мислення у тварин та рівня його складності завжди було предметом тривалих дискусій, а деякі аспекти залишилися такими і дотепер. Однак, за весь період нагромаджено значний достовірний матеріал, який переконливо свідчить про певні форми елементарного мислення широкого кола хребетних тварин. Наприклад, у близьких родичів людини, людиноподібних мавп, у певній мірі присутні елементи найбільш складних когнітивних функцій людини: узагальнення, абстракція, засвоєння символів, намір та самопізнання. Очевидно, вивчення фізіології вищої нервової діяльності та зоопсихології неможливо без засвоєння для цього певної суми знань.

Важливість посібника полягає у наповненні його матеріалами щодо розуміння загальної природи психічного. Лише знаючи психіку тварин, ми в змозі у людській психіці розрізнити спільне для людини і тварин та специфічне лише для людини, або лише для тварини, тим самим уникнути помилок антропоморфізму, біологізаторства, фізіологічного редукціонізму, підміни родинних характеристик психологічного плану, що властиві лише людині. Тому, в нікого не повинно виникати сумніву, що в структуру психіки людини входять різні функції, властивості, формування яких відрізняються щодо розвитку поведінки та формування. Одні з них передаються нам по спадковості у готовому вигляді, а інші потребують навчання та виховання.

Разом з цим якісні відмінності між людиною і тваринами особливо актуальні в аспекті психіки. Суспільно-трудова діяльність та членороздільна мова зумовили формування у людини таких психічних утворень, в основі яких лежить свідомість, а їх наявність визначає глибину цих відмінностей.

Весь комплекс сучасних знань про мислення тварин сформувався завдяки зусиль спеціалістів різних наукових напрямків протягом всього ХХ сторіччя. Першість, без сумніву, належить зоопсихологам та порівняльним психологам, які заклали основи уявлень про інтелект тварин. Із середини 30-х років, завдяки ініціативи І.П.Павлова, до роботи долучились фізіологи вищої нервової діяльності. У 70-80-х

роках минулого сторіччя суттєвий внесок у розуміння цієї проблеми внесли також етологи, оскільки вони детально вивчили поведінку багатьох видів тварин у природному середовищі існування.

У посібнику детально описані різнобічні методичні прийоми, використання яких дає змогу вияснити проблеми розумової діяльності тварин. Особливу увагу приділяється цим конкретним ситуаціям, при яких поведінка тварин виходить за межі виконання спадково зумовленої видоспецифічної програми, або використання результатів будь-якої форми індивідуального досвіду.

Подано характеристику розвитку розумової діяльності хребетних тварин на різному рівні структурно-функціональної організації мозку. У посібнику розглядаються основи нейрогенетики та генетики поведінки, на яких ґрунтуються сучасні уявлення про психічну діяльність тварин, а також розумова діяльність тварин як еволюційний передвісник мислення людини. Представлені узагальнені різнобічні експериментальні дані досліджень світових та вітчизняних вчених, що дають сучасні уявлення про поведінку, мислення та індивідуально-приспосувальну діяльність тварин.

Навчальний підручник систематизовано відтворює зміст навчальних дисциплін „Зоопсихологія з основами етології” (108 годин) та „Фізіологія людини і тварин” (162 години) відповідно до навчального плану професійної підготовки бакалаврів спеціальності 6.070400 „Біологія”.

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗООПСИХОЛОГІЇ

Предмет та завдання зоопсихології. Споконвіку людський розум прагнув розгадати сутність природи, відношення та вплив живого до неживого і навпаки. Поряд із дослідженням психічних процесів у людини не менш важливою набула зацікавленість у вивченні психіки у тварин. На перших порах людина намагалася одухотворити свої певні якості у поведінці тварин, використовуючи для цього фольклор, релігійні уявлення та світогляд на всіх етапах розвитку людства.

Тепер вивченням психіки тварин займається наука – зоопсихологія. Передусім слід уточнити, що потрібно розуміти під психікою, поведінкою та психічною діяльністю у тварин з точки зору світової наукової думки. *Психіка – це форма відображення, яка дозволяє організму тварини адекватно націлювати свою активність до компонентів навколишнього середовища.*

Психіка тварин є невід'ємною від поведінки. Під *поведінкою* розуміють сукупність проявів зовнішньої, переважно рухової активності тварини, яка направлена на встановлення життєво необхідних зв'язків організму з навколишнім середовищем.

Психічне відображення здійснюється на підставі цієї активності в ході впливу тварини на навколишній світ. При цьому відображаються не лише самі елементи навколишнього середовища, а також зміни у середовищі, внаслідок цих впливів. Повноцінність та глибина відображення предметів навколишнього середовища прямо залежить від вищих відділів головного мозку тварин. Тому, справедливіше вважати психіку функцією організму тварини, яка стає у відображенні предметів та явищ навколишнього світу в ході і в результаті направленої на цей світ активності, тобто поведінки. Зовнішня активність та її відображення, поведінка і психіка складають нерозривну органічну єдність. Тобто, як у свій час сказав І.П.Павлов, психіка зароджується і вмирає разом з рухом та поведінкою.

Отже, першопричиною психічного відображення є поведінка, завдяки якій здійснюється взаємодія організму тварини з навколишнім середовищем, а тому без поведінки немає психіки. Але справедливо і зворотне, бо будучи похідною поведінки, психіка у подальшому сама коректує і направляє зовнішню активність організму. Якраз у цьому і є пристосувальна роль психіки: адекватно відображаючи навколишній